

İSLAM HUKUKU AÇISINDAN TEVBEMEYİ KONU OLAN FİİLERİN ÜÇÜNCÜ ŞAHISLARLA İLGİLİ OLMASI HALİ

Yasin KURBAN (*)

Özet

İnsanın işlemiş olduğu günahlardan pişmanlık duyarak bunlardan vazgeçmesi ve Allah'a yalvarıp yakararak affını istemesi olarak tarif edebileceğimiz tevbe, bir arınma ve aracı olarak hemen hemen bütün semavi dinlerde mevcuttur. İşlenen günahın üçüncü şahısları ilgilendirdiği durumlarda veya mala, bedene ve insanlık onuruna karşı işlenmiş olması halinde tevbenin, sadece bir pişmanlık ve vazgeçme olayı olarak düşünülmesinin doğru olmayacağı fikrinden hareket eden bu makale, özellikle üçüncü şahısların haklarıyla doğrudan ilgili bir günahtan dolayı yapılan tevbenin mali boyutunun veya maddi ve manevi tazminatın ne olduğu problemini incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: *Tevbe, Tevbenin Mali Boyutu, Günah, Mali Sorumluluk, Özür, İslam Hukuku.*

The State of Repentance in the Islamic Law and the Third Parties

Abstract

The repentance can be described as the people renounce from the sin they have committed and regretful from what they have done. Repentance as a purification process can seen in whole heavenly religions. The committed sins effects the third persons and if it effects the property, the man's body and man's honor than it is wrong to think that repentance is to renounce only from sin. Also the economic aspects of repentance must be considered. In this article different aspects of repentance will be examined.

Key Words: *Repent, Repent of Fiscal Responsibility, Sin, Excuse, Islamic Law.*

*) Yrd. Doç. Dr.; Muş Alparslan Üniversitesi İİBF Kamu Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi
(e-posta: y.kurban@alparslan.edu.tr)

Giriş

İnsan en temel özelliği akıl ve irade sahibi bir varlık olmasıdır. Bu özelliği nedeniyle diğer varlıklardan ayrılır. Onun bu özelliği aynı zamanda sorumluluk sahibi bir varlık olması ve yaptığı şeylerden sorumlu olmasını gerektirir. İnsanın yapıp ettiği şeylerden sorumlu olmasının dini ve rasyonel dayanağı da onun bu özelliğidir. İyilik ve kötülük yapma potansiyeline aynı derecede sahip bir varlık olan insan hata yaptığı veya günah işlediği zaman, kendi aklı ve iradesiyle yaptıklarından pişmanlık duyarak tevbe eder ve Allah'a yönelerek affını diler. Esasen insanın affedilmesi ve bağışlanması olgusu hemen bütün semavi dinlerde yer almaktadır. Peygamberlerin yapmış olduğu ilahi davetin ana çatısını da bu kavramın oluşturduğunu söylemek mümkündür.

İnsan fitratı gereği hem iyilik hem de kötülük yapmaya meyyâldir. Kuran-ı Kerim'de Şems Suresi'nde geçen "Sonra da ona kötülük ve takva kabiliyetini verene yemin olsun ki" (Şems: 91/8) şeklindeki ifadeler insanın bu iki özelliğine işaret etmektedir. İnsanın yaratılışında bulunan bu iki karşıt özellik ancak tevbe bilinci ile dengelenebilir. Kuşkusuz her din veya inançta yapılması ve sakınılması gereken bir tutum ve davranışlar manzumesi bulunmaktadır. Herhangi bir din veya inanca mensup kişilerin haram/günah/yasak kabul edilen fiilerden birini işlemesi o kimselerde bir iç sıkıntısı ve pişmanlık duygusu yaratacaktır. Gerek insanın içinde bulunan ve onu iyiye, doğruya, güzele çağıran ilahi bir ses olarak tanımlayabileceğimiz vicdan duygusu (Gençtan, 1998), gerekse doğası gereği insanın iyiye meyyâl oluşu (fitrat-ı selime) onu yaptıklarından dolayı rahatsız edecek ve hatasını telafi etmesini temin edecektir. İnsanın günah/suç dediğimiz fiilerden pişmanlık duyarak Allah'tan bağışlanma dilemesi bir bakıma insanın kendi özüne dönüşü ve kendinin farkına varması olarak değerlendirilebilir. İşte böylesi bir yöneliş Kuran-ı Kerim'de tevbe olarak isimlendirilmiştir.

Kuran-ı Kerim'de sıkça zikredilen tevbe kavramı farklı türevleriyle birlikte 110 yerde geçmektedir. Arapça bir kelime olan tevbe; rücu etme, geri dönme, pişman olma, günahı terk ederek Allah'a dönüş ve yöneliş, yalvarıp yakarma ve kabul etme anlamlarına gelir. (İbn Manzur, 1990: (I), 233; Cevheri, 1974: (I), 46; Fîrûzâbâdî, 1991: (I), 166; Zebidi, 1984: (II), 77; İsfahani, 1454: t-v-b mad.; Gazali, 1997: (IV), 234; Muncid, 1994: 66; Atay, 1998: 93; Cürcâni: 107). Bu kavramın geçtiği ayetleri incelediğimizde hemen hepsinin ortak noktasının rücu yani dönmek veya eski haline getirmek olduğunu görürüz. Örneğin Bakara Suresi'nde geçen şu ifadeler tevbenin bilinçli bir dönüş olduğunu bize göstermektedir: "Bu durum devam ederken Âdem, Rabbinden bir takım ilhamlar aldı ve derhal tevbe etti. Çünkü Allah tevbeleri kabul eden ve merhameti bol olandır." (Bakara, 2/37) Yine aynı surede, "Musa kavmine demişti ki: Ey kavmim! Şüphesiz siz, buzağıyı (tanrı) edinmekle kendinize kötülük ettiniz. Onun için Yaratanınıza tevbe edin de nefislerinizi (kötü duygularınızı) öldürün. Öyle yapmanız Yaraticınızın katında sizin için daha iyidir. Böylece Allah tevbenizi kabul etmiş olur. Çünkü acıyıp tevbeleri kabul eden ancak O'dur." (Bakara, 2/54) buyrulmaktadır. Bu ayet ise tevbenin bilinçli olmasının yanında derhal yapılması gerektiğine işaret etmektedir.

Tevbe kavramı "bilinçli bir dönüş" anlamı yanında "derhal yapılması gereken bir iş" olarak da ifade edilmektedir. Bu durum En'am Suresi'nde şöylece ifade edilmiştir. "Ayetlerimize inananlar sana geldiğinde onlara de ki: Selâm size! Rabbiniz merhamet etmeyi

Bununla birlikte, gerek Kuran-ı Kerim'de, gerekse Hadis-i Şerif'lerde tevbe kavramı "istiğfar, ihtidâ ve hidayet, islâh-ı hâl ve salih amel" gibi kavramlarla birlikte kullanılmaktadır. (Tevbe, 9/80; Bakara, 2/285; Âl-i İmrân, 3/133 - 135; Nûh, 71/10; Yapıcı, 1997: 61-71). Ancak burada tevbe kavramının özellikle hatadan dönerek Allah'a yönelmek anlamında kullanıldığına dikkat edilmelidir. Çünkü Allah'a dönen kul hatalarından dönerken Allah da cezalandırma iradesinden dönmüş olmaktadır. Ne ki kula yakışan tevbe etmektir, kabul Allah'a aittir. Nitekim İslam toplumlarında tevbe kavramı daha ziyade hatadan ve günahattan pişman olup Allah'a dönme şeklinde anlaşılmaktadır.

İslam dininde tevbenin gerekliliği ve Allah'ın tevbeleri kabul edeceğine dair açık ayetler bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı şöyledir: "Biz her peygamberi -Allah'ın izniyle- ancak kendisine itaat edilmesi için gönderdik. Eğer onlar kendilerine zulmettikleri zaman sana gelseler de Allah'tan bağışlanmayı dileseler, Resûl de onlar için istiğfar etseydi Allah'ı ziyadesiyle affedici, esirgeyici bulurlardı." (Nisa, 4/64) "Kim bir kötülük yapar yahut nefesine zulmeder de sonra Allah'tan mağfiret dilerse, Allah'ı çok bağışlayıcı ve esirgeyici bulacaktır." (Nisa, 4/110). Yukarıda geçen ayetler tevbe yapılan fiilden pişman olma ve bu pişmanlıkla Allahtan bağışlanma dileme ve bunu bilinçli bir şekilde yapmaya işaret etmektedir. Nitekim Kuran'da peygamberlerin kıssalarında da temel bir kavram olarak tevbe önemli yer tutmaktadır. Hz. Adem (Bakara, 2/35-37; A'râf, 7/9-25; Tâhâ, 20/115-123) ve Hz. Yunus (Enbiyâ, 21/87-88; Saffât, 37/140-148; Kalem, 68/50) buna örnek gösterilebilir. Peygamberler dahil herkesin tevbe gerektiren fiilleri işleyebileceğine işaret eden Hz. Peygamber, "Her insan hata işler, hata işleyenlerin en hayırlısı ise tevbe edenlerdir." buyurmak suretiyle bu duruma işaret etmektedir (İbn Mâce: "Zühd", 30).

Hz. Peygamber günah kavramını, "İçini rahatsız eden ve başkasının muttali olmasından hoşlanmadığın şey" (Müslim, 1992: "Birr", 15; Tirmizi, "ty": "Zühd", 52) olarak ifade etmektedir. Tevbe edilmesi gerekli olan fiiller, üçüncü şahısların haklarıyla ilgili olmadığı durumlarda, yani namaz kılmama, oruç tutmama örneklerinde olduğu gibi, bir bakımdan sırf Allah'a karşı işlenmiş olması halinde tevbenin, Allah ile kul arasında kişisel bir niteliğe sahip olduğu söylenebilir. Ancak tevbeye konu olan fiilin, hırsızlık, zimmete para geçirme, sebepsiz zenginleşme (haksız kazanç), hakâret ve iftira gibi üçüncü şahıslarla ilgili olduğu durumlarda, tevbenin sadece Allah'tan bir bağışlanma dileme olmayacağı açıktır.

1. Kavramsal Çerçeve

Ayetlerin bağlamı dikkate alındığında, Kuran-ı Kerim'de tevbeye yüklenen farklı anlamlar mevcuttur. Bunları, ilgili ayetlerden yola çıkarak birkaç ana başlık altında şöylece sıralamak mümkündür:

1- Af dileme: “... Eğer onlar kendilerine zulmettikleri zaman sana gelseler de Allah’tan bağışlanmayı dileseler...” (Nisa, 4/64).

2- Zulmünden geri dönme, pişman olma: “Kim (bu) haksız davranışından sonra tevbe eder ve durumunu düzeltirse şüphesiz Allah onun tevbesini kabul eder. Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir.” (Maide, 5/39).

3- Cehaletle günah işleyip pişman olma: “Ayetlerimize inananlar sana geldiğinde onlara de ki: Selâm size! Rabbiniz merhamet etmeyi kendisine yazdı. Gerçek şu ki: Sizden kim, bilmeyerek¹ bir kötülük yapar, sonra ardından tevbe edip de kendini ıslah ederse, bilsin ki Allah çok bağışlayan, çok esirgeyendir.” (En’am, 6/54).

4- Dönüş, eski haline getirme: Andolsun ki Allah, müslümanlardan bir grubun, kalpleri eğrilmeye yüz tuttuktan sonra, Peygamberi ve güçlük zamanında ona uyan muhacirlerle ensarı affetti. Sonra da onların tevbelerini kabul etti. Çünkü O, onlara karşı çok şefkatli, pek merhametlidir (Tevbe, 9/117).

5- Eski haline dönme, uslanma: “İçinizden fuhuş yapan her iki tarafa ceza verin; eğer tevbe eder, uslanırlarsa artık onlara ceza verip eziyet etmekten vazgeçin; çünkü Allah tevbeleri çok kabul eden ve çok esirgeyendir.” (Nisa, 4/16). “Ancak tevbe edip durumlarını düzeltenler ve gerçeği açıkça ortaya koyanlar başkadır. Zira ben onların tevbelerini kabul ederim. Ben tevbeyi çokça kabul eden ve çokça esirgeyenim” (Bakara, 2/160).

6- Halini düzeltme: “Ancak tevbe edip hallerini düzeltenler, Allah’ın dinine sınımsız sarılıp, dinlerini (ibadetlerini) yalnız onun için yapanlar başkadır. İşte bunlar (gerçekte) müminlerle beraberdirler ve Allah müminlere yakında büyük mükâfat verecektir.” (Nisa, 4/146).

7- Tevbede samimiyet: Allah’ın kabul edeceği tevbe, ancak bilmeyerek kötülük edip de sonra tez elden tevbe edenlerin tevbesidir; işte Allah bunların tevbesini kabul eder; Allah her şeyi bilendir, hikmet sahibidir Yoksa kötülükleri yapıp yapıp da içlerinden birine ölüm gelip çatınca “Ben şimdi tevbe ettim” diyenler ile kâfir olarak ölenler için (kabul edilecek) tevbe yoktur. Onlar için acı bir azap hazırlamışızdır” (Nisa, 4/17-18); “Ey iman edenler! Samimi bir tevbe ile Allah’a dönün. Umulur ki Rabbiniz sizin kötülüklerinizi örter. Peygamberi ve Onunla birlikte iman edenleri utandırmayacağı günde Allah sizi, içlerinden ırmaklar akan cennetlere sokar. Onların önlerinden ve sağlarından (amellerinin) nûrları aydınlatıp gider de, “Ey Rabbimiz! Nûrumuzu bizim için tamamla, bizi bağışla; çünkü sen her şeyde kadirsin” derler” (Tahrim, 66/8).

8- Vazgeçmek: “Şayet (faiz hakkında söylenenleri) yapmazsanız, Allah ve Resûlü tarafından (faizcilere karşı) açılan savaştan haberiniz olsun. Eğer tevbe edip vazgeçerseniz, sermayeniz sizindir; ne haksızlık etmiş ne de haksızlığa uğramış olursunuz” (Bakara, 2/279); “Hacc-ı ekber (en büyük hac) gününde Allah ve Resûlünden insanlara bir bildiridir: Allah ve Resûlü müşriklerden uzaktır. Eğer tevbe ederseniz, bu sizin için daha hayırlıdır. Ve eğer yüz çevirirseniz bilin ki, siz Allah’ı âciz bırakacak değilsiniz. (Ey Muhammed)! o kâfirlere elem verici bir azabı müjdele” (Tevbe, 9/3).

1) Burada cehalet kelimesiyle kasdın bir cahiliye davranışı olarak, bilinçli olarak anlamında içerdiği dikkatlerden uzak tutulmalıdır.

Yukarıda sıraladığımız ayetlerden de anlaşılacağı gibi, pişman olmak, günahtan vazgeçmek ve iade etmek anlamlarını verebileceğimiz tevbe İslam'ın dünya görüşünün oluşturulmasında anahtar kavramlardan biridir (İzutsu: 15). Böyle bir kavramın Kuran-ı Kerim'de bu kadar sık kullanılmış olması, aslında Arapça bir kelime olarak standart manasının yanında, vahiy sürecinde Allah'ın bu kavrama bizzat yüklediği manaların da olabileceği fikrini hatıra getirmektedir. (İzutsu, 1984: 89). Nitekim Kuran-ı Kerim'de bazı kavramlara, Arapların kullandığı kavramlardan daha fazla anlamlar yüklendiği vakidir. İşte tevbe kavramını da bunlar arasında değerlendirmek mümkündür.

Yukarıda sıraladığımız ayetlerden yola çıkarak tevbenin bilinçli ve kararlı bir şekilde Allah'ın yasakladığı fiilleri terk edip ve yine O'na yönelme olduğunu söyleyebiliriz. Diğer bir ifadeyle tevbe, kişinin hayatındaki gerçekleştirdiği bir bilinçli bir düzeltme ve tamer etme eylemidir. Bu eylemin bir yönü sözlü olarak Allah'a yönelme ise, diğer bir yönü de, yaptığı fiillerle gerek kendisine ve gerekse başkalarına verdiği zararın giderilmesidir. İşte bizim bu çalışmada üzerinde durduğumuz ana istikamet budur. Çünkü hukuk, yapılan eylemlerle üçüncü şahıslara verilen zararın giderilmesi yönünde hükümler vazedir. Tevbe kavramı ile yapılan fiillere pişman olma hali ön plana çıkıyorsa, bunun fert ve toplum hayatına yansımaları gereken yönü de kuşkusuz tevbenin mali yönüdür. Örneğin bir ticaret erbabına iftira atılması onun ticari ve sosyal hayatında önemli değişikliklere yol açacak ve zarara uğramasına yol açacak, belki de iflas etmesine neden olacaktır. Bunun kişisel olmaktan üçüncü şahısları ilgilendiren büyük bir suç olduğu ortadadır. Yine iffetli bir kadına atılan iftiranın onun hayatını büyük ölçüde etkileyeceği, ruh dünyasını altüst edeceği, hatta belki de ailenin dağılmasına neden olacağı açıktır. O halde böyle bir fiili işleyen kişinin pişmanlık duyması ve yalnızca tevbe ederek Allah'a yönelmesi adaletin gerçekleşmesi için yeterli olmayacaktır. Zira Cenab-ı Hakk'ın Kuran'ın bütünlüğü içerisinde tevbe kavramına, bu kavramın standart anlamları yanında, yüklediği daha özel bir anlamın olması gerekir ki, işte biz bunu "*tevbenin mali boyutu*" olarak isimlendiriyoruz.

Temel bir kavram olarak tevbe kelimesine hemen her ilmî disiplin çerçevesinde farklı tanımlamalar (Özarlan: 353-383) yapılmakla birlikte, konumuzla ilgisi bağlamında önemli bir tanıma İbn-i Arabî (ö. 638/1240)'de rastlıyoruz. Arabî bu konuda, "Allah'a muhalefetten dönmek, kişinin zimmetinde borç olarak yer tutmuş olan başkalarının haklarını sahiplerine ödemektir" (Muhyiddin İbn Arabî, 1998: 298) açıklamasını yapar. İbni Hacer (ö. 852/ 1448) ise bu konuda "günahı çirkinliği için terketmek, yapılan fiile pişman olmak, onu tekrarlamamaya azmetmek ve mağdura hakkını vermektedir" (İbn Hacer, 1987: 106) demektedir. İşte bizim dikkati çekmek istediğimiz nokta burasıdır. Yani bir fiil üçüncü şahısların hakları ile ilgili ise bu konuda yalnızca Allah'a tevbe etme ile yukarıda ifade edilen ve zimmette yer tutan bu borcun düşmesinin sözkonusu olmayacağıdır. Nitekim Furkan Suresi'nde "Onlar, Allah'ın yanında başka tanrı tutup ona yalvarmazlar, Allah'ın haram kıldığı cana haksız yere kıymazlar, zina etmezler. Bunları yapan günaha girmiş olur. Kıyamet günü azabı kat kat olur, orada alçaltılarak temelli kalır. Ancak tevbe eden, iman eden ve yararlı iş işleyenlerin kötülüklerini Allah iyiliklere çevirir. Allah bağışlar ve merhamet eder. Kim tevbe edip, iyi davranış gösterirse, şüphesiz o, tevbesi kabul edilmiş olarak Allah'a döner." (Müslim: "Birr" 15; Tirmizi, "Zühd", 52) buyrulması bu tanıma doğrular mahiyettedir. Bu ayetler doğrultusunda tevbenin mali boyutunu tazminat, itiba-

rın iade edilmesi, zararın karşılanması, kişinin tezkiye edilmesi şeklinde olarak anlamak mümkündür. O halde suç/günah nedir ve hangi durumlarda suç/günahtan ötürü yapılan tevbe mali bir boyut kazanır.

2.1. Günah/Suç Kavramı

İnsanın iyilik ve kötülük yapma potansiyeline sahip bir varlık olduğunu yukarıda ifade etmiştik. Nitekim insan, şeytanın ve kendi nefsinin zorlamasıyla kimi zaman bir takım olumsuz davranışlar içerisine girerek günah/suç (Dalgın, 1997: 50-52) sayılan bir takım yasak fiilleri işlemektedir. Genel bir tanımla Allah'ın yapılmasını yasakladığı, kınadığı, ceza vermekle tehdit ettiği her fiil günah/suç olarak adlandırılmaktadır (Cürçânî: (IX), 107, 151). İşte bu fiillerin Allah hakkı veya kul hakkıyla ilgili olduğu durumlar tevbenin mahiyetini belirlemede nirengi noktasıdır. O halde günahın ne olduğu ve hangilerinin Allah veya kul hakkı ile ilgili olduğu sorusu açıkça ortaya konulmalıdır.

Günah kavramı, Allah'ın yasak ettiği şeyler ve Allah'ın, hakkında azapla, lanetle veya gazapla hükmünü bildirdiği fiiller olarak tanımlanmıştır. (Şevkani, 1994: 458; Kılıç: 27-28). Başka bir tanıma göre de günah, “failinin tevbe etmeden bağışlanmayacağı fiiller”dir (Râzî, 1995: 105). Kaynaklar incelendiğinde günah/suç kavramıyla ilgili şu tespitleri yapmak mümkündür:

- Günahkara/suçluya cezanın terettüp etmesi,
- Kur'an veya sünnette azap veya ateşle tehdidin varlığı.

Günah kavramı her ne kadar İslam literatüründe büyük ve küçük olmak üzere ikili tasnife tabi tutulmuşsa da, biz konumuzla ilgisi bağlamında, günah kavramının veya suçun kime karşı işlendiği meselesi üzerinde durmak istiyoruz. Her ne kadar bütün günahlar son tahlilde Allah'a karşı işlenmiş olarak kabul edilse de, biz esas olarak, sözkonusu suç veya günahın üçüncü şahısları ilgilendirdiği durumlara dikkati çekmek istiyoruz. Bu çerçevede günahı, bir bakıma sırf Allah hakkını ilgilendiren (namaz kılmama vb.) veya kul hakkını ilgilendiren (iftira, hırsızlık vb.) günahlar olmak üzere iki açıdan değerlendirmenin mümkün olduğunu düşünüyoruz. Bununla birlikte günahın, ister Allah'a, isterse kullara karşı işlenmiş olsun, ciddiye alınması gerekir. Bu durumda büyük ve küçük günah ayrımının literal bir ayrım olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Hz. Peygamber eşi Hz. Ayşe'ye, “Ey Aişe! Göze önemsiz gibi görünen günahlardan sakın! Çünkü bunlar için, Allah tarafından görevlendirilmiş bir görevli vardır.” (İbn Mace: “Züht”, 29) şeklindeki ifadeleri bu durumu doğrular mahiyettedir. Aynı çerçevede Gazzali de, kalbi karartması açısından, devamlı işlenen küçük günahların, bir defa işlenen büyük günahtan daha zararlı ve etkili olduğunu ifade etmektedir (Gazzali, 1986: 59-139). Bu örnekler de gösteriyor ki günah kavramının bu şekilde tasnifi kamuyu etkilemesi açısından değerlendirilmektedir. Bu anlamda İslam hukukçularının büyük ve küçük günah ayrımını kamuyu etkilemesi boyutuyla yaptıklarını ve bu tasnifin literal anlamda yapıldığını düşünebiliriz. Bu durumda günahtan tevbe etmenin üçüncü şahısları veya kamuyu ilgilendiren bir boyutunun olduğu ortaya çıkar.

3. Tevbenin Mali Boyutu

Yukarıda kavramsal çerçevesini çizmeye çalıştığımız tevbe, ne zaman ve hangi durumlarda sırf Allah'a yönelik bağışlanmayı dileme anlamına gelir veya hangi durumlarda

mali bir boyut içerir? Kanaatimizce üçüncü şahısların haklarıyla doğrudan ilintili olduğu durumlar tevbenin mali bir boyut kazanmasını zorunlu kılar. Başka bir ifadeyle “taalluk-u hakkı’l gayr” olarak ifade edilen üçüncü şahısların haklarıyla ilgili zimmette borç tutan bir fiilin işlenmesi halinde yapılacak tevbe, mali boyut olmaksızın bir anlam ifade etmez.

Klasik fıkıh literatüründe hakların tasnifinde kamu hukukuna tekabül eden kısım bütün toplumu ilgilendirmesi yönüyle Allah hakkı olarak isimlendirilmişse de biz bu çalışmada Allah’a karşı işlenen suçlardan, üçüncü şahısların hukukuyla ilgili olmayan günahları kastediyoruz. Mesela namaz kılmama ve oruç tutmama gibi günahlar üçüncü şahısların lehine ve bu suçu işleyenin aleyhine zimmette borç olarak yer tutmazlar. Bu yönüyle sırf Allah ile kul arasındadır. Buna karşılık kul haklarına tekabül eden hırsızlık, soygun, iftira vb. günahlar toplum hayatını tehdit etmesi bakımından, her ne kadar Allah hakkı fiiller olarak kabul edilmiş olsa bile, suçlu ile mağdur arasında bir borç ilişkisi oluştururlar. İşte biz bu kısımda yer alan fiilleri kul hakkı çerçevesinde değerlendirerek tevbe bağlamında mali yönü olan kısım olarak değerlendirmekteyiz.

3.1. Allah Hakkı İle İlgili Günahlardan Tevbe

Allah’ın çizmiş olduğu sınırları aşan her fiil bir bakıma Allah’a karşı işlenmiş kabul edilebilir. Yukarıda da izah ettiğimiz gibi, üçüncü şahıslarla ilgili olmayan fiillerde tevbe, Allah’a selim bir kalp ile yönelip samimi duygularla yaptığından pişman olup vazgeçmektir. Allah hakkı ile ilgili günahlardan tevbe etmek isteyen kimse, Allah’ın bir emrini yerine getirmemesinden dolayı tevbe ediyorsa, bu birinci derecede Allah ile kul arasındaki bir ilişki olarak değerlendirilir. Örneğin bir kimse kılmadığı namazlardan dolayı tevbe eder, namazlarını kılmaya başlar, kılmadığı namazlarını da mümkün olduğunca kaza eder. (İbn Hacer, 1955: 415) Burada tevbe konusundaki fiilden dolayı üçüncü şahıslar için herhangi bir hak ihlali söz konusu değildir. Biz bu tür bir ilişkiyi Allah ile kul arasında bir ilişki olarak değerlendirip meselenin esasen hak doğurucu fiillerden sonra yapılan tevbenin durumunu inceleyeceğiz.

3.2. Kul Hakları İle İlgili Günahlardan Tevbe

Toplumun sağlıklı bir şekilde varlığını sürdürmesi fertlerin birbirinin hukukunu gözetmesiyle mümkündür. Aksi takdirde toplumda huzursuzluk ve kavgalar eksik olmayacaktır. Ne var ki bu, insanın yaratılışı gereği her zaman ve aynı ölçüde mümkün olamamakta, insanlar suç veya günah olarak isimlendirilen bazı fiilleri işleyebilmektedirler. İşte adaletin tesis edilmesi ve sağlıklı bir toplum hayatını hedefleyen İslam hukuku dinî ve medenî bir müeyyideye sahip olması bakımından fonksiyonel ve dinamik bir hukuk sistemidir. İslam hukukunun bu özelliğini göz önünde bulunduracak olursak acaba üçüncü şahıslara karşı işlenmiş suçlarda İslam hukuku nasıl bir yol izlemektedir? İslam hukukunun bu konudaki yaklaşımını mala, bedene, namus ve şerefe karşı işlenen suçlarda tevbe şeklinde üç başlık altında incelemek mümkündür.

3.2.1. Mala Karşı İşlenen Suçlarda Tevbe

Toplum hayatında insan hukukunun ihlali bakımından en sık karşılaşılan suçların başında mala karşı işlenen suçlar bulunmaktadır. Bu suçlar arasında hırsızlık, gasp, ihaleye fesat karıştırma, sebepsiz zenginleşme veya haksız kazanç elde etme gibi fiilleri saymak müm-

kündür. Bu tür fiillerden sonra yapılacak tevbenin kabul olabilmesinin temel şartı, hakları ellerinden alınanlara haklarını iade etmektir (Gazzali, 1986: 68; Aliyyu'l-kari: 1955). Haram malı mülkünden çıkarmanın ise bazı yolları vardır. Bunları sıralayacak olursak;

1. Haksız yollarla elde edilen mal, elde bulunuyorsa ve sahibi de biliniyorsa geri verilir (Serahsi: 176; Kasani, 1997: 96; Alusi, 1985: 96).

2. Mal elde mevcut, ancak sahibi bilinmiyor ya da sahibine ulaşılamıyorsa, bu mal tasadduk edilerek zimmetten çıkarılır (Aliyyu'l-Kari, 1955: 415).

3. Malda ne kadar haram olduğu bilinmiyorsa, zann-ı galibe göre bir miktar ayırılıp geri kalanı tasadduk edilir (Gazzali, 1986: 68-69; Şevkani, 1959: 68). Ne var ki İslam hukukunda başkasına ait olan bir mal tasadduk edilemez. Ancak herhangi bir ibadet kastı ve sevap beklentisi olmaksızın sahibi adına bir fakire verilir.

4. Şayet mal tüketilmiş ise aşağıda belirttiğimiz iki durumdan biri tercih edilir:

- a) Mal mislî ise piyasada bulunan benzerleri, tasadduk veya sahibine iade yoluyla mülkten çıkarılır.
- b) Mal eğer mislî değil de kıyemî ise malın kıymeti mülkten çıkarılır (İbn Arabi, 1988: 298).

5. Mal tüketilmiş, kişi de malı sahibine vermeye veya tasadduk etmeye güç yetiremiyorsa, imkânı olduğunda yapmaya niyet etmeli ve samimiyetle Allaha bağışlanma dilemelidir (İbn Hacer, 1987: 106).

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere bu tip suçlarda ana ilke haram malı mülkünden çıkarmak ve sözkonusu malı sahibine iade etmektir. Ancak bu tür durumlarda sözkonusu malı sahibine iade etmenin mümkün olmadığı durumların olduğu da göz önüne alınmalıdır. İşte bu mesele, yani haram malın tasadduk edilmesinin caiz olup olmadığı meselesi dün olduğu gibi bugün de önemli bir hukuk problemi olarak karşımızda durmaktadır. Bu konuda klasik fıkıh literatüründe iki tür yaklaşım vardır. Bunlardan biri haram malın tasadduk edilemeyeceği, diğeri ise ibadet kastı ve sevap beklentisi olmaksızın tasadduk edilebileceğidir. İlk görüşü benimseyen fıkıh âlimlerinin dayanak noktası kişinin kendisine haram olan bir malın fakire de haram olması fikridir. Çünkü onlara göre haram mal, mülk değildir, mülk olmayan şey de tasadduk edilemez. Bu kanaati taşıyanların en önemli delili haramlardan kaçınma ve ihtilafı konularda ihtiyatlı davranma hassasiyetidir. İkinci görüşü benimseyenler ise Tirmizi'de yer alan bir Hadis-i Şerif'e dayanmaktadır. Rivayete göre, Hz. Peygamber bir cenaze teşyî dönüşü Kureysli bir kadının verdiği ziyafete katılmış ve burada kendisine kızartılmış koyun eti ikram edilmiştir. Ancak sözkonusu koyunun haram yollarla elde edildiği anlaşılınca Peygamberimiz, "Bunu esirlere yedirin" (Tirmizi: "Savm", 3) buyurmuşlardır. Burada geçen esirler ifadesiyle kastedilen kişilerin muhtaç mahpuslar olabileceği hadise yapılan şerhlerden anlaşılmaktadır.

Bu iki görüş tahlil edildiğinde haram malın tasadduk edilmesinin caiz olabileceği fikri ağır basmaktadır. Zira sahibine iade imkanı kalmamış haram malın – mal sahibinin varisleri ve diğer akrabalarının bulunamaması hali de dahil olmak üzere- kişinin elinde bulunmaya devam etmesi tevbenin mantığına aykırıdır. Kaldı ki böyle bir malın denize atılması veya imha edilmesi halinde bunun hiç kimseye faydası olmayacağı aşikârdır (Karaman, 2000: 192). O halde böyle bir mal ya fakirlere tasadduk edilmeli ya da kamu hizmetlerinde kullanılmak üzere devlete bağışlanmalıdır. Haksız yolla elde edilen bu mal

ihaleye fesad karıştırma, yolsuzluk vb yollarla elde edilmişse yapılması gereken doğru davranış bu malların veya bedellerinin devlete iade edilmesidir.

3.2.2 Bedene Karşı İşlenen Suçlarda Tevbe

Bedene karşı işlenen suçlar esasen kısas ve had gerektiren suçlar arasındadır. Bu çalışmanın sınırları içerisinde kısas ve had konularına değinmek konuyu makale sınırlarının dışına taşıacağından, biz sadece böyle bir suçu işlemiş olan kişinin tevbesinin mali boyutuyla yetineceğiz. İslam hukukunda bu tür bir suçun işlenmesi halinde yapılacak yapılacak olan tevbenin mali yönü suçu işleyenin kan tazminatı (diyet) ödemesidir (Kasani, 1997: 241-256).

3.2.3. Namus ve Şerefe Karşı İşlenen Suçlarda Tevbe:

Toplum hayatında insanın onur ve haysiyetine, başka bir ifadeyle insanın namus ve şerefine karşı işlenen suçlar önemli bir yer tutmaktadır. Örneğin dürüst bir esnafa yöneltilen iftira onun bütün yaşamını altüst eder, hatta bu durum kendisini etkilediği gibi bütün ailesini de derinden sarsar. Yine iffetli bir kadına dil uzatmak başta İslam olmak üzere semavi ve beşeri bütün dinlerde kınanır. İffetli bir kadına iftira etmekle ilgili Kuran-ı Kerim’de şu ayetler yer almaktadır: “Korunan (iffetli) kadınlara (zina suçu) atan, sonra dört şahit getirmeyenlere de seksen değnek vurun ve onların şahitliklerini ebedi olarak kabul etmeyin. Onlar fasık olanlardır” (Nur, 24/4). Başka bir surede ise “Mü’min erkeklerle ve mümin kadınlara irtikab etmedikleri (bir suç) sebebiyle eziyet edenler ise gerçekten bir iftira ve açık bir günah yüklenmişlerdir.” (Ahzab, 33/58) buyrulmak suretiyle iftiranın büyük bir günah olduğu vurgulanmıştır. Bu konuda Hz. Peygamberimiz de, “İnsanı mahveden yedi şeyden kaçın bunlar; Allah’a ortak koşmak, sihir yapmak, Allah’ın, öldürülmesini haram kıldığı bir kimseyi haksız yere öldürmek, yetim malı yemek, faiz yemek, düşmana hücum anında savaştan kaçmak, namuslu kendi halinde olan mü’min kadınlara zina ithamında bulunmaktır.” buyurmaktadır. (Buhari, 1987: “Tıb” 48; Müslim, 1992: “İman” 38). Bütün bu ayet ve hadisler de gösteriyor ki, insanın onur ve haysiyetine, namus ve şerefine karşı işlenen suçlar kesin bir dille yasaklanmaktadır.

O halde fert ve toplum hayatını derinden etkileyen bu tür suçların işlenmesi durumunda yapılacak tevbenin kabulü mümkün değildir. Bu suçu işleyen kişi ne kadar sırf Allah’a yönelerek bağışlanma dilerse dilesin, bu konu üçüncü şahısların hakları ile alakalıdır. Bu tür bir suçtan dolayı tevbe edip yalnızca Allah’tan bağışlanma dilemek yeterli değildir. Çünkü bu tür bir günah her şeyden önce kul hakkı kapsamındadır ve bu bu günahın temizlenmek ancak sahiplerinden helallik almak suretiyle mümkün olur. Bu konuda Peygamber Efendimiz, “Kimde, başkasının malı ve namusu ile ilgili bir hakkı varsa, kıyamet gelmeden önce ondan helallik alsın.” (Buhari, 1987; “Mezalim”, 10) buyurmak suretiyle helallik almanın önemine işaret etmektedir. Ancak bu suçun mağduru ciddi mali ve psikolojik sıkıntılar yaşamışsa sırf helallik almak elbette yeterli olmayacaktır. İmkânlar ölçüsünde, mağdura tazminat ödenmelidir. İşte bizim tevbenin mali boyutu dediğimiz husus da budur.

Şeref ve namusa yönelik suçlar yalnızca manevi zararlar değil, aynı zamanda mali zararlar da doğurabilir. Mağdur talep etse de etmese de bu mağduriyet güç nisbetinde izale edilmelidir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki namus ve şerefe ilişkin suçlarda yapılacak tevbe mali bir yön içermiyorsa durumun mağdurdan gizlenmesi (Aliyyu’l-kari, 1955:

417; Alusi, 1985: 159) söz konusu olabilir. Ancak bu durum mağdurun tezkiye edilmesi ve atılan iftiranın ve söylenen sözlerin aksinin ifade edilmesi (İbn Kayyim el-Cevziyye,: 319) ile bir nevi iade-i itibar yapılması şeklinde olabilir. Şayet bu suçlar beraberinde bir mali zarar doğurmuşsa helalleşmek (Gazzali, 1986: 69), tazminat ödemek ve mağdur ile sulh yolları (İbn Hacer, 1987: 106; İbn Arabi, 1988: 298; Aliyyu'l-Kari, 1955: 415) aramak İslam hukuku açısından daha uygundur.

Özellikle kişilik haklarına yönelik suçlarda, örneğin hakâret ve iftira suçlarında, İslam hukukunda kazif cezası öngörülmektedir. Halbuki meseleyi Kuran'ın bütünlüğü içerisinde ele aldığımızda, bu tip suçlarda sırf kazif cezası ile yetinilmeyip mali bir sorumluluğun da yüklenmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Aslında bu meselede İslam'ın koruduğu ve gözettiği maksatlar tam olarak bu duruma işaret eder. Mesela tazminat ilgili şu genel ilke bu meseleyi açıklar mahiyettedir: “*Sebebiyet vererek meydana gelen (tesebbüben işlenen haksız filler) itlaf, tazminatı gerektirir.*” (Kâsânî, 1997: 351). Bedâî’de yer alan bu ilkede dikkati çeken nokta “sebebiyet yolu ile zarar vermek” ve bu “zararın, sebep olan tarafından karşılanması”dır. İftira, dedikodu vb. yollarla bir devlet memuruna veya ticaret ehline zarar verilmesi ve hatta günümüzde asılsız dedikodularla çok büyük şirketlerin dahi batırılması bilinen bir gerçektir. İşte böyle bir suçun işlenmesi halinde yapılacak olan tevbenin, Allah'tan bağışlanma dileme gibi manevi boyutunun yanında, mali bir boyutunun olması, İslam hukukunun adalet prensibine uygun olan tercih olacaktır. Suçun niteliğine bakılmaksızın şayet mali bir boyutu varsa bu suçun failine tazminat sorumluluğunun yüklenmesi, bu genel ilkeyle ifade edilmiştir.

Bu konuda İslam hukukunun bir başka temel ilkesi de şudur: “*Bir şeyin nef'i, tazmini mukabelesindedir.*” (Kâsânî, 1997: 137). Mecelle'deki “*Bir şeyin nef'i zamanı mukabelesindedir.*” (Mecelle, md. 85) ve “*Mazarrat menfaat mukabelesindedir.*” (Mecelle, md. 87) gibi maddeler esasen bu doğrultuda değerlendirilebilir. Sorumluluk ve tazmin ile ilgili Mecelle'nin 19, 20, 25 ve 31. maddeleri de bu meyardır. Nitekim bu husus Pozitif hukukta da yer almaktadır. Türk Ceza Kanununun iftira suçuna ilişkin cezayı düzenleyen 267'inci maddesi hapis cezasını öngörmektedir (TCK md. 267).

Yukarıda belirttiğimiz ilkelerin ortak noktası, zarar karşılığında tazminatın gerektiğidir. Konumuzla bağlantılı olarak, tevbe bağlamında bu durumun ihmal edilmiş olması, belki de had gerektiren suçlarda, hadlerle beraber tazminatın uygulanmaması ilkesinden kaynaklandığını düşündürmektedir. Nitekim İslam hukuk literatüründe “*Bize göre had ile tazmin bir arada uygulanmaz.*” (Kâsânî, 1997: 371) şeklinde bir ilke bulunmaktadır. Yani hadd gerektiren bir suçun işlenmesi hâlinde suçluya hem had cezasının uygulanması hem de malî bir bedel ödettirilmesi uygun olmaz.

Ne var ki günümüzde iletişim imkânları oldukça gelişmiş, bu tip suçların verdiği zararlar da o ölçüde artmıştır. Bu durumda yapılacak olan tevbenin kişinin iç dünyası ile sınırlı kalması İslam hukukunun temel prensipleri ile tamamen ters düşmektedir. Bu nedenle iftira, dedikodu vb. yollarla üçüncü şahıslara verilen zararlar bir anlamda başkasının mülküne karşı işlenmiş suç olarak değerlendirilmelidir. Fakat bu tür suçların takibi somut olarak mümkün olmadığı için burada gözetilmesi gereken, tıpkı pozitif hukukta olduğu gibi somut bilgi ve belgelere dayanma gereğidir. Başka bir ifade ile somut olarak belgelendirilebilen bu tür suçlara ceza terettüp ettirilmeli, yani tevbenin mali boyutu gözetilmeli, bunun somut olarak delillendirilemediği durumlarda ise bu filler kişinin ahlak

ve vicdanına bırakılmalıdır. Kaldı ki İslam hukukunda hem dinî, hem de medenî müeyyidenin yer alması bu görüşü desteklemektedir.

İletişim imkanlarının gelişmesiyle birlikte bazı kişi ve kuruluşlar yazılı ve görsel medyayı kullanarak kişiler ve kurumlarla ilgili kara propaganda yapabilmektedir. Pozitif hukukta bu durum bilişim suçları kapsamında değerlendirilmektedir. Bu konuya İslam hukuku açısından baktığımızda, temel ilkelerden hareket ederek yeni bir bakış açısı geliştirme zarureti ve ihtiyacı belirlemektedir. Yukarıda izah ettiğimiz ve kısaca tevbenin mali boyutu olarak nitelendirdiğimiz durumlar bunun bir boyutu olarak düşünülebilir.

Değerlendirme ve Sonuç

Tevbe kavramı İslam dini ve dünya görüşü bakımından önemli bir yere sahiptir. Kur'an-ı Kerim'de sıkça tekrarlanan bu kavram, standart kullanımları yanında bizzat ilahi vahiyde bazı özel anlamlar kazanmıştır. Bir kimse Allah'ın yasaklamış olduğu bir fiili işlediğinde, yaptığından pişman olarak Allah'tan af ve bağışlanma dilemesi kısaca tevbe olarak isimlendirilmektedir. Bununla birlikte tevbe üçüncü şahısları ilgilendiriyorsa, kişinin sırf Allah'a tevbe ederek bu sorumluluktan kurtulamayacağı açıktır. İşte biz bu sorumluluğu, yani kişinin kendi fiillerinin sonucuna katlanmasını tevbenin mali boyutu olarak isimlendiriyoruz. Dolayısıyla kişi işlediği günah/suçun sonucuna mali olarak da katlanmak zorundadır. Çünkü işlenen suç üçüncü şahısların maddi ve manevi zarara uğramasına yol açabilmektedir.

Diğer taraftan tevbe kavramını, kişinin işlemiş olduğu suç neticesinde Allah'a yalvarıp yakarması ve sorumluluktan kurtulması olarak düşündüğümüzde, yani verilen zararın maddi ve manevi boyutu ihmal edildiğinde bizzat tevbe kavramının içi boşaltılmakta, bu ise İslam hukuk anlayışına ters düşmektedir. Nitekim İslam'ın tevbe anlayışı bu eylemin bilinçli bir şekilde ve derhal yapılması gerektiği yönündedir. Bu yönüyle tevbe bir tazeleniş, işlenen suçun bir telafisi ve zararın giderilmesi anlamına gelmektedir. Esasen tevbenin bu şekilde algılanması insanın psikolojik olarak kendisini rehabilite etmesi, günah/suçlara karşı dirençli olmasını temin eder.

Tevbe kavramı yalnızca uhrevi boyutuyla ele alınıp dünyevi boyutu ve özellikle üçüncü şahısların hukukunu ihmal edecek şekilde algılandığında artık esas anlamını yitirmiş olmaktadır. Uygulamada adeta hayatın dışına çıkarılıp dar bir alana sıkıştırılması, bu kavramın mali boyutunu ortadan kaldırmıştır. Klasik fıkıh literatüründe özellikle had ile beraber tazminatın uygulanmaması ilkesi iftira gibi suçlarda mali boyutun gözden uzak tutulmasına neden olmuştur. İletişim imkânlarının çok fazla geliştiği ve artık adına bilişim suçları denen yeni suçların ortaya çıktığı günümüzde, iftira ve benzeri suçlarda tazminatın gündeme gelmesini zorunlu kılmaktadır. Aslında İslam hukukunda var olan zararın tazminiyle alakalı temel ilkeler bu paralelde yeniden değerlendirilmelidir. Tevbe konulu fiilin mali boyut içerdiği durumunda, diğer bir ifadeyle üçüncü şahısların haklarına taalluk ettiği durumlarda pozitif hukuk doktrininde yer alan maddi ve manevi tazminat uygulaması İslam hukuku için de tartışılmalıdır. Bu itibarla tevbenin mali boyutunun dikkate alınması hukuka saygılı bir toplum oluşturmada önemli katkılar sağlayacak ve müslüman toplumlar için özellikle mali boyut içerdiği suçların işlenmesini zorlaştırma gibi fonksiyon üstlenecektir. Böylece tevbenin mali boyutunun ön plana çıkarılması bireyler üzerinde bir yaptırım işlevi de görecektir.

Kaynakça

- Aliyyu'l-kari, Ali b. Sultan Muhammed (1955). Şerh'ul Fıkhî'l-Ekber, İstanbul.
- Alusi, Şihabuddin Seyyid Mahmud (1985). Rûhu'l-Meânî fi Tefsîri'l-Kur'ani'l-Azîm ve Seb'i'l-Mesânî, Beyrut,.
- Atay, Hüseyin (1998). Kur'an'a Göre Tövbe ya da Bilinci Yenilemenin İmkânı, İslâmiyât, Cilt: I, Sayı: 3.
- Buhari, Muhammed b. İsmail (1987). el-Camiu's-Sahih, Thk. Mustafa Dibü'l-Buğa, Beyrut.
- Cevheri, İsmail b. Hammad (1974). es-Sihah fi'l-Luga ve'l-Ulum, Beyrut.
- Cürcânî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed (ts.). Kitabü't-Ta'rifât, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Dalgın, Nihat (1997). İslâm'da Tevbe ve Cezalara Etkisi, Trabzon.
- Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Yakup (1991). el-Kâmûsu'l-Muhit, Beyrut.
- Gazzali, Ebu Hamid Muhammed (1986). İhyau Ulumi'd-Din. İstanbul.
- Gençtan, Engin (1998). Psikanaliz ve Sonrası. Remzi Kitabevi.
- İbn Hacer el-Askalanî, Şihabüddin Ahmet b. Ali (1987). Fethu'l-Bari bi Şerhi'l-Buhârî, Kahire.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezid el Kazvini (ts.). Sunen, Thk. Muhammed Fuad Abdülbaki, Beyrut.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem (1990). Lisânü'l-Arap, Beyrut.
- İbnu'l-Kayyim El-Cevziyye (ts.). Ebi Abdullah Muhammed b. Ebi Bekr, Medâricu's-Salikîn, Kahire.
- İsfehânî (1454). Müfredât, Ragıp, Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. Fadl, el Müfredat fi Ğaribi'l-Kur'an,.
- İzutsu, Toshihiko (1984). İslam Düşüncesinde İman Kavramı terc. Ayaz, Selahaddin, İstanbul.
- İzutsu, Toshihiko (ts.). Kur'an'da Allah ve İnsan (terc. Ateş, Süleyman), Ankara, Karaman, Hayrettin (2000). Günümüzde Helaller ve Haramlar. İstanbul: İz yayıncılık.
- Kasani, Alaeddin Ebubekir b. Mesud b. Ahmed (1997). Bedai'u's-Sanâi' fi Tertibi's-Şerai', Nşr. İsmail b. Muhammed b. Ebi'l-Feth ed-Denuşeri, Beyrut,.
- Kılıç, Sadık (1984). Kur'an'da Günah Kavramı. Konya.
- Muhyiddin İbn Arabî (1994). el-Futûhâtü'l-Mekkiyye, Tahk. Osman Yahya, Kahire 1988.
- Muncid Fi'l-Luga ve'l-A'lâm, Daru'l-Meşrik, Beyrut,.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin b.el-Haccac (1992). el-Camiu's-Sahih. İstanbul.
- Özarslan, Selim, "Kur'anda Tevbe Kavramına Kelâm Açısından Bir Yaklaşım", Fırat Üni. SBE Dergisi, C:12, S:1, s.353-383
- Özsoy, Ömer (1994). Sünnetullah. Ankara.
- Râzî, Fahreddin (1995). Tefsîri'l-Kebir, (Mefâtihi'l-Gayb). Daru'l-Fikr, Beyrut.
- Serahsi, Ebubekr Muhammed b. Ahmed b. Ebi Sehl (ts.). Kitabu'l-Mebcut, Beyrut.
- Şevkani, Muhammed b. Ali (1994). Fethu'l-Kadir. Kahire.
- Şevkani, Muhammed b. Ali (1959). Neylü'l-Evtar. Kahire.
- Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa, Sünen, Beyrut, ts.
- Yapıcı, Asım (1997). İslâm'da Tövbe ve Dini Yaşayıştaki Rolü. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Zebîdî, Muhammed Murtaza el-Hüseyinî (1984). Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs. Beyrut.